

Chloupek, Jan

Jazyk a společnost

In: Chloupek, Jan. *Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti*. Vyd. 1. V Brně: Univerzita J.E. Purkyně, 1986, pp. 47-74

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/122200>

Access Date: 18. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

V. JAZYK A SPOLEČNOST

1. Jazyk pro oficiální dorozumívání

Oficiální dorozumívání vytváří ve vztahu k záměru mluvčeho (pisa-tele) protiklad k dorozumívání soukromému, intimnímu. Pro jazykovou situaci v údobí po roce 1945 se tento protiklad postupně stává základním a dřívější výrazný protiklad dorozumívání písemné × dorozumívání ústní zatlačuje na druhé místo. Důvodem tohoto posunu je obecné prohlubování vzdělanosti v naší společnosti, jehož se dosahuje především studiem písemných pramenů, a pak v druhém stadiu demokratická možnost reprodukce těchto vědomostí před oficiálním plénem, možnost, jež se uskutečňuje v (oficiálních, ale i jiných) mluvených projevech. Vzdělaný občan naší doby, jestliže mluví o obecných otázkách kultury hmotné i duchovní, čerpá z údajů, jejichž pramenem je řeč realizovaná písemně, i když třeba je tato psaná řeč pramenem pouze primárním, jehož sdělných hodnot využil potom jako prostředku v ústní informaci učitel, in-struktor, vzdělavatel v nejširším slova smyslu.

Jazykem pro běžné dorozumívání obíráme se podrobně, a to proto, že se tu jazyková situace na první pohled zdá složitá a úkolem badatele je tuto zdánlivou složitost analyzovat a ukázat, jaký podíl na běžném vyjadřování má teritoriální základ mluvy (dialekt, interdialekt), jak se tuhá norma tohoto teritoriálního základu (zvláště není-li pro vesnici nověji osídlenou jednotný) postupně rozkládá a posléze jaký je „průměr mluvy pro běžné dorozumívání“, třebaže takový průměr má ještě daleko k oné vyhraněné strukturnosti, s jakou se setkáváme u tradičních dialektů nebo u vyhraněných interdialektů (např. v brněnském okolí). Na-proti tomu jazykem pro oficiální dorozumívání se nemusíme na první pohled podrobně zabývat, a to proto, že jeho podkladem je spisovná čeština, jazykový útvar jednotný pro dorozumívání v celé oblasti národní kultury hmotné i duchovní. Norma spisovné češtiny je bohatě roz-
různěna po stránce stylistické a může být dobrým základem pro vytrí-
bené vyjadřování ve všech dorozumívacích oblastech.

Přece však na tomto jednoznačném konstatování nelze přestat, usilujeme-li o celostní obraz jazykové situace ve zkoumané společenské jednotce.

1. Zkušenost nás především poučuje o tom, že nepochybná společenská prestiž spisovné češtiny vede někdy k záměrnému opomíjení spisovné češtiny jako příčiny vyjadřování nelidového, příliš úředního, ba strojeného, nepřírozeného atd. Nastává tato situace ve zkoumané akci?
2. Systém spisovné češtiny obsahuje jisté body, které jsou v pohybu: jsou v normě spisovného jazyka (v přírozeném stavu jazyka, usuzujeme-li podle běžného úzu), nejsou však povoleny kodifikačními příručkami. Jaká je realizace těchto jevů ve zkoumané obci?
3. I když má mluvčí jasný záměr mluvit spisovně, překoná vždy jazykové návyky dané normou teritoriálního základu mluvy? Jestliže takové nedostatky ve spisovném vyjadřování vznikají, jsou jen ojedinělé, či jsou rozšířenou záležitostí?
4. Ovlivňuje teritoriální základ mluvy výběr z variant uvnitř spisovné normy?
5. Pokud jde o spisovné vyjadřování, jaká je jeho stylistická charakteristika ve vyhraněném druhu projevů?

Pokusme se na tyto otázky odpovědět. Předem však je třeba poznamenat, že materiál pro tuto analýzu byl získán ze záznamů na ustavující schůzi nového místního národního výboru v jihomoravské obci *Horní Věstonice* na podzim 1976. Z toho jednoznačně vyplynulo, že jde vpravdě o takovou společenskou záležitost, kde užití spisovného jazyka předpokládáme, zároveň pak jde o promluvy, jejichž základem jsou z jisté části psané texty (slib poslanců, programový projev předsedy), ústně pochopitelně reprodukované; nadto sociální složení národního výboru i přítomných hostů zaručuje, že je i po stránce jazykové charakteristiky reprezentativní. V žádném případě nemusíme srovnávat jevy nesrovnatelné pro různost jazykového záměru mluvčích nebo pro rozličnou funkci promluvy.

- A. Úloha spisovného jazyka byla při vyjadřování výhradní. Malý počet odchylek vylučuje, že by při tom šlo o záměr:
- skušenej poslanec, dříve narozenejch; dovést ju; za fšechnu prácu; vážené soudruški a súdruzi; díbichme // díbisme* (jiný mluvčí); *vo-pravdu* (tato podoba je na přechodu k jevům nevědomým, viz ad C). Zatímco ve většině uvedených příkladů jde o odchylky ve směru k místnímu základu mluvy, není tomu tak zdánlivě v prvních dvou. Tu je však třeba poznamenat, že dvojhlásku *ei* (psanou *ej*) nemusíme ve středomoravské a východomoravské oblasti zásadně připisovat obecné češtině (pokud mluvčí nemá jasný záměr obecnou češtinou mluvit); stává se totiž v důsledku své existence v gen. dat. lok. sg. fem. adjektiv *dobrej* (ženy) běžnou obměnou především středomoravského *é* (typ *dobré chlap*), ale řidčeji i východomoravského *í* (podoba *dobří chlap*); v pomezí středomoravských nářečí se ostatně, jak známo, právě staré *ý* rozkládá v dvojhlásku *ej*. Na úzký vztah mezi

dvojhláskou *ei* a středomoravským *é* ukazuje variantní podoba gen. *dobrej ženi* // *dobré ženi*, popř. lok. *o dobrej žeňe* // *o dobré žeňe* a zásadní vyloučení podoby gen. lok. sg. *dobří*.

- B. Pokud jde o variantní podoby v normě spisovné češtiny, tedy o tzv. jevy „v pohybu“, pronikly do zkoumaných projevů tyto:
- morfologický typ *děkuju* (v kontextu: *strašně děkuju*);
 - moravský starší typ lokálové spis. varianty *na víboře*;
 - výskyt infinitivu typu *řict*;
 - moravský typ gen. dat. lok. instr. *mojí* a delší tvary v pl. (*mojich* . . .), pochopitelně též ve variantách spis. (*moje, moji*);
 - moravská spis. varianta *protožes pomáhal*;
 - nekodifikovaný typ: *takové krásné slova*;
 - podoba *můžu* // kodif. *mohu*;
 - výslovnost přejatých slov s krátkými samohláskami: *aktiv, iniciativa, milion*, též *linije*.
- Stejně zajímavým dokladem autority, jíž se těší spisovný jazyk, jsou koneckonců i případy jevů hyperkorektních nebo vysloveně archaických:
- infinitiv na *-ti* (u dvou mluvčích): *je třeba vicházeti, uđelati ještě víc*;
 - hyperkorektní kvantita: *servát se s problémi*;
 - syntaktické jevy: *co bi aktivní poslanec; nikdy sme nemňeli velkých nedostatků; bilo připomenuto některich nedostatků*
- Zdánlivě pečlivou výslovnostní podobu (*vjetšina*) lze připsat východomoravskému místnímu původu mluvčího, zato jako hyperkorektní se zde jeví výslovnost (*schrnuje*). Jak variantní podoby moravské, tak i podoby archaické a hyperkorektní dokreslují obraz spisovné češtiny spjaté s určitým regionem vcelku očekávaným způsobem a jsou ve směs příznačné pro moravskou varietu spisovné češtiny.
- C. Je pochopitelné, že málokterý mluvčí překoná všechny nástrahy, které spisovnému vyjadřování kladou jazykové návyky vyplývající ze systému teritoriálního dialektu. Tyto systémové prvky teritoriálního základu vnikají do spisovného vyjadřování bez záměru mluvčího, bezděčně, maně, mimovolně. Jsou to sice prostě řečeno chyby a nedostatky ve spisovném vyjadřování, bývají však jevem nikoli individuálním, nýbrž sociálním, obecně rozšířeným. Obecně nás informují o tom, jak velká část vyjadřovacích návyků je automatická, netvůrčí. Naše záznamy svědčí o těchto případech nevědomých prohřešků proti spisovnému vyjadřování:
- výslovnost souhláskových skupin: *pote, ščasná, nejheščí, ešče, tříšče-ňi, prakce*;
 - východomoravský typ asimilace na rozhraní slov: *hlasovad. Má . . ., záležed, neboť . . .; z ohledem, z radou, z návrhem, v dřívějšíh letech, z vesňickou organizaci, v okrese (//j okrese)*;
 - na morfologickém švu *ká, eš, čě* (KSC); *zveřit, abihme*;
 - moravské podoby: *zejít se, zešit*;

východomoravské podoby: *iskra, iskřička*, u jednoho mluvčího východomoravské *l* (*přetkádá*).

Obecně rozšířena je výslovnost *demogracie, birograticki*; naopak ojedinele proniká realizace úzce lokální, např. v jednom případě výslovnost s dlouhým slabikotvorným *ň* ve slovech jako *zasedáň, plenárň*: (původem z nářečí na Gottwaldovsku), a to namísto spojení *ňi*.

- D. Pokud běží o stylistické zařazení zkoumaných projevů, můžeme konstatovat, že mluvčí užívali odborného politického názvosloví naší současnosti: *volebňi období, neposlanec, investičňi akce, volebňi program, plenárňi zasedáňi* ap.

Vedle toho bylo nezřídka užito ustálených spojení, která svědčí o solidaritě mluvčích se společenským vědomím doby: *školňi děti zapojené do souboru, otázka diskutovaná v okresňim mjeřitku, šli do volebňiho období poprvé, zajišťovali investičňi akce, jsou nerozlučně spjati, úkoli na nás kladené, odsouhlasení program, učiní přínos, otázka práce národňiho výboru, prakticki bez vadi, aktivizovat opčani, zamjeří se na problematiku, co v obecné poloze naziváme . . . , v našich podmínkách zde, ideologicki střet, vést mladou generaci správnim smjerem, potchítid iniciativu; maximálňi úsili*.

Zřídka sahají mluvčí po obrazném vyjádření. Je názorné a neindividuální, např.: *kus poctivé práce, široké pole působnosti, abihme iskru nađeje neuhasil, servát se s problémi, pomáhal rozjíždět práci, viřkali sme si fšechno na rovinu*.

Ze syntaktických rysů je po stylistické stránce nápadné především nahrazování jména ukazovacím zájmenem tento: *...plán, a tento předložit . . . ; vycházet z politické linije, tuto hájit . . . ; dobrou radu, tuto jsme přijali . . .* Z hovorového stylu proniklo pouze užívání absolutního vztažného zájmena *co* (popř. bez opěrného zájmena ukazovacího v příslušném pádě: *K té vođe, co tadi mluvil soudruch . . .*).

Vzhledem k úzké vázanosti užívané terminologie na politický život v naší zemi lze usuzovat, že analyzované projevy můžeme charakterizovat jako odbornou (profesní) mluvu politickou; povaha obrazného vyjadřování ukazuje na blízký vztah k dnešnímu stylu publicistickému, zejména máme-li na mysli též apelativní (konkrétně: agitační a uvědomovací) funkci přednesených projevů.

Malou subjektivností a jen velmi omezenou citovou angažovaností řadí se naše projevy ke stylu odbornému.

Závěr. Z přehledu jazykové situace ve zkoumané obci jasně vyplývá potěšitelná skutečnost, že totiž spisovný jazyk plní v tomto vesnickém prostředí bez omezení všechny své funkce (vyšší dorozumívací, reprezentální i prestižní) a že i jazyk pro intimní dorozumívání (tradiční dialekt, postupně hlavně většinový interdialekt, v němž se posilují tendence aspoň východomoravské, ne-li moravské) existuje a vyvíjí se v podstatě obdobně jako v obcích položených dále ve vnitrozemí. Po více než třech desetkách let, kdy byla tato oblast vrácena českému národu, obráží jazyková situace dokonalou společenskou integraci zkoumané oblasti ve

vyšším celku novodobého národa a jeho socialistického státu. Uchování rysů starého dialektu u nejstarších mluvčích (třeba podle územního původu občana — dialektů rozdílných) plně odpovídá tezi o pomalejším a zprostředkovaném vlivu sociální skutečnosti na jazyk, jak ji formuloval už Bedřich Engels. Tím se nijak nepopírá výsledný vítězný vliv školství, politických a kulturních institucí a celé dnešní třídně ekonomické formace na důsledné rozšíření spisovného jazyka, na jeho tříbení a úkonné využití a zároveň na přesnější funkční vymezení jazyka a stylu pro důvěrné, intimní dorozumívání, které si lze bez teritoriálního (širše regionálního, nikoli úzce lokálního) základu zatím jen stěží představit.

2. Městská mluva v Uherském Brodě

V rozboru klademe důraz na postižení jazykového vývoje ve východomoravském městě Uherském Brodě. Fakta sociální a údaje sociologického rázu uvádíme jen potud, pokud jazykovou situaci ovlivňují nebo s ní přímo souvisí. Z postulátů kladených na monografie o městské mluvě splníme snad aspoň některé.¹⁾

Základní demografické údaje. Uherský Brod má v současné době 16 000 obyvatel. Každý měsíc se průměrně narodí 15 dětí a 7 občanů zemře. Počet obyvatel vzrůstá však především průmyslovým rozvojem města. Noví obyvatelé přicházejí ponejvíce z okolních obcí: z Těšova, Nivnice, Vlčnova, Bánova, Bysřice p. Lop. a Újezdce. Největšími závody jsou Agrozet, k. p., závod Uherský Brod a Slovácké strojírny, n. p. Převážnou část obyvatelstva tvoří tedy vlastně dělníci. Nižší je počet pracovníků v zemědělství (v JZD a na státním statku). Dostí početná je ještě vrstva zaměstnanecká, především pracovníci komunálních služeb. Vrstva inteligence je zastoupena především učitelstvem osmi škol, vyšším zdravotnickým personálem a pracovníky soustředěnými kolem okresního muzea. V Uherském Brodě se zachovávají tradiční lidové zvyky (chození tří králů, velikonoční pomlázka, masopust, pouti; v neděli a při svátečních příležitostech se ještě nosívaly lidové kroje; ženy pracující v zemědělství nosívaly jednoduše kroje pracovní. Poměrně značná část obyvatelstva byla religiozní.

Z těchto údajů vyplývají pro charakteristiku jazykové situace v Uherském Brodě tyto předběžné závěry: Uherský Brod je město s poměrně kompaktním, starousedlým obyvatelstvem; přistěhovalci pocházejí převážnou většinou z nářečně stejnorodého prostředí. Společenské vrstvy, které obvykle užívají při dorozumívání spisovného jazyka, nemohou jazykovou situaci zásadně ovlivnit. Konzervativní jazykový ráz města je podporován i relativní konzervativností společenskou a zemědělským obyvatelstvem usedlým na jihu města. Donedávna byl Uherský Brod okresním městem pro území s poměrně jednotným, zachovalým nářečím; dodnes je ekonomickým střediskem především jen pro oblast na jih a na východ od Uherského Brodu (v jiných směrech je jeho ekonomická přitažlivost oslabována průmyslovým centrem gottwaldovským, lázeňským městem Luhačovicemi a Uherským Hradištěm). Uherský Brod je typem venkovského města, v jehož okolí se plně zachoval tradiční teritoriální dialekt.²⁾

1) „Monografie o městské mluvě musí vidět svůj hlavní úkol v zachycení celé současné jazykové situace a samozřejmě též ve zjištění sociální nebo i stylistické stratifikace jednotlivých vrstev a jevů jazykových a jejich vývojové dynamiky, aby tak pomáhaly poznat plnou složitost dnešního vývoje a odhalovat jeho zákonitosti,“ viz Jar. Bělič, Ke zkoumání městské mluvy, s. 569 n.

2) Uherský Brod označují dále značkou UB.

Vzhledem k tomu, že v UB početná vrstva obyvatelstva mluví tradičním dialektem, jeví se v našem případě výhodné vycházet právě z tohoto pevného, relativně stabilního pilíře jazykové situace a sledovat změny, kterým se následkem novodobé hospodářské a společenské situace podrobuje. Abychom si pro výklad složitou jazykovou situaci poněkud zjednodušili, omezíme se na postižení tří souborů vyjadřovacích prostředků:

(1) Vyjadřovací prostředky tradičního teritoriálního dialektu (dále jen TTD); užívá jich starousedlé zemědělské obyvatelstvo starší generace, občané, jejichž řeč bývá předmětem běžného dialektologického průzkumu (rodáci z obce trvale tu bydlící, především ženy pracující v zemědělství a v zemědělských domácnostech, zprav. starší šedesáti let).

(2) Vyjadřovací prostředky interdialektu (ID); užívá jich obyvatelstvo různých povolání, žijící v UB aspoň deset let; jsou to občané původem z města nebo z blízkého okolí (ze „středního úseku východomoravských nářečí“).³⁾

(3) Vyjadřovací prostředky z projevů občanů usilujících o spisovnost; jsou to prostředky hovorového stylu spisovného jazyka (HJS) ovlivněné starým místním nářečním základem, tedy oblastní varianta (OV) hovorového stylu spisovného jazyka. Takto mluví vzdělané vrstvy uherskobrodského obyvatelstva (především učitelé) při běžném dorozumívání, zejm. v dialogu atp. (viz pozn. 9).

Vyjadřovací prvky obecně české (pražské, středočeské) zůstávají vzhledem k poměrné strukturální cizorodosti ve východomoravském prostředí mimo náš vlastní zájem. Rovněž opomíneme vyjadřovací prostředky hovorového jazyka spisovného u mluvčích, jejichž jazykový základ netkví ve středním východomoravském úseku, tedy u přístěhovalců ze vzdálenějších oblastí. Stejně tak se vyhneme výkladu o vyjadřovacích prostředcích vlastního spisovného jazyka v projevech oficiálních, v monologických výkladech při vyučování, prostě tam, kde je odchylka od spisovné normy jazykovým „přestupkem“.

Vývojové změny podle jednotlivých jazykových plánů

A. Fonologický systém a fonetická realizace hlásek

Východomoravský systém hlásek je obdobný se spisovným, co se týče fonetické realizace samohlásek i souhlásek (s výjimkou neexistence dvojhlásek *ej* a *ou*; o nezařaditelnosti dvojhlásek do systému TTD svědčí i trojslabičná výslovnost slov jako *auto*, umožněná neužíváním hiátových hlásek v TTD a dlouhá kvantita podoby *dobřej* — *fem.*), a proto neposkytuje po této stránce dost prostoru pro nový vývoj. Pouze kvantita dlouhých samohlásek je poněkud prodloužená a tato neortoepická výslovnost proniká i do projevů OV. (Bylo by tu ovšem třeba zkoumání experimentálními metodami fonetickými.) Obecná je výslovnost bez rázu.

³⁾ Vymezení úseku viz v autorově čl. v NŘ 1963.

Odlíšné je frekvenční využití hlásek:

Charakteristickým rysem TTD je především zachování nepřehlasovaných samohlásek, z větší části ve shodě se situací středomoravskou. Velmi pevné jsou nepřehlasované tvary v koncovkách: *naša lavica, našu lavicu, našú lavicú; kupujú . . .* Jsou nejen v projevech ID, ale při oslabené pozornosti mluvčího pronikají až do OV. To platí i o typech nom. sg. *tela*, gen. sg. *stroja*, dat. sg. *stroju*. Stará moravská tendence po morfologickém vyrovnávání tedy trvá. V projevech OV se už téměř nevyskytují nepřehlasované podoby sloves jako *zabíjat, zabíjám . . .*, s výjimkou morfologicky pevněji zařazeného infinitivu typu *utát*, srov. *utál*, v ID jsou však běžné. I do ID však snáze proniká přehlasované tautosylabické *-ej* v koncových slabikách slov jako *prodej, običej*, méně už *-ej-* v základové slabice, např. *vejce*. (Omylem se v této řadě uvádívá slovo *zloděj*, které jiné zakončení ani mít nemůže.) V imperativních tvarech se však *-aj* v ID ještě drží, v OV se nicméně pro svou „systémovou“ nápadnost neobjevuje. Rozkolísán je i stav nepřehlasovaného *a* v základových slabikách v projevech ID: *jetelina // jetelina, řetaz // řetez* ap.

Frekvence všech krátkých samohlásek vzrostla krácením, a to v různých dobách vývoje. Při zachování kvality, např. *jama, bit*, pronikají krátké podoby i do OV, při změně kvality jen zcela výjimečně (např. infinitiv *mňet*, podporovaný tlakem morfologického systému, nikoli však podoby *březa, kolňa . . .*).⁴⁾

Frekvenční rozložení dlouhých samohlásek je v TTD ovlivněno neexistencí diftongů. Diftong *ej* (z nářečního *aj*, nikoli z *i — ý*) se objevuje v ID v základech slov (srov. výše), a není důvodu interpretovat jej fonologicky jinak než jako spojení *e + j* (tím spíše, že např. při rozkladu v heterosylabické *e — j* se *j*-ový komponent před *i* nebo *í* nerealizuje podobně jako v jiných spojeních *j + i*, např. hyperkorektní výslovnost *veičko*). Diftong *ou* se nedůsledně objevuje v ojedinělých nových výpůjčkách ze spisovné češtiny (*soustruh, soudruh*). Při oslabené pozornosti mluvčího proniká nářeční *ú* nezřídka i do OV.

Frekvence dlouhých samohlásek v TTD během historického vývoje postupně narůstala — kromě *ó* — především následkem dlužení v mask. *l*-ového přičestí: *bíl, seděl, volál, dělál, minúl, ušíl*. Frekvence *á* se zvyšuje na úkor *i* zachováním nepřehlasovaných podob v typech *do zelá, zabíjá*. Také pozice *ó* je v systému TTD pevnější než pozice *ó* ve spisovné češtině. Vedle výskytu v přejatých slovech (*milion* — jednoznačně s dlouhou kvantitou) zvyšují jeho frekvenci fonetické dlužení u typu *stróit, dóit* (jakoby „náhradní“ za zánik *j*) a výskyt v citoslovečných slovech (*kóp, róchat*); tato nářeční kvantita se většinou zachovává i v projevech OV.

Nezúžené *é* se vyskytuje důsledněji než ve spisovném jazyce: *řéct*;

⁴⁾ Krátké jednoslabičné infinitivy znesnadňují postup obecně českých podob jako *bejt, umejt* i na území, kam obecně české prvky jinak snadno infiltrují, např. i na Brněnsku je jedině *bít, umít, zřit . . .*

kamének, hřebének; pérko, žebérko; taléř; zelé, obilé — péří. Nadto i vzhledem k typům trpjél, nésl, šestí, sédmí, učění, gen. dat. lok. sg. fem. veselěj, zasěj, fčilěj, přecedé je pozice é v systému velmi pevná a ve většině případů je toto é i v OV (s výjimkou typu obilí a podoby říct).

Vcelku možno říci, že všechny krátké samohlásky mají své protějšky v dlouhých monoftonzích. Tento vyrovnaný systém je tak kompaktní, že se vůbec nemůže rušivě uplatnit ani diftong *ou*, ani diftong *ei*, i když druhý z nich by byl podporován pronikáním spojení *e+j* (*vejce*, gen. sg. *velikěj* — není však *tejden*, nom. mask. *velikej*).

Změny v proudu řeči jsou oblastí, kde je tradiční základ mluvy rozrušitelný jen při důsledném, cílevědomém usilování o spisovné vyjadřování: Přechod mezi samohláskami je volný (*bóí sa*), a to i na rozhraní slov a morfémů (*majú-i o něm vikládat; majú-i = máji-li*). V přejatých slovech se vyskytuje na přechodu mezi samohláskami slabý *i*-ový element, např. *rádi'o, Itáli'e // Itáli'a*. Neslabičné předložky se vyslovují spojitě: *bez ustáňí, v lčíně, g oknu*.

Na švu slov složených a na rozhraní slov nastává asimilace znělosti i před souhláskami jedinečnými: *zložit, v móí*, na švu složených slov i před *-v*: *zvést, zvázat*. V základových slabikách *kubme, nezme, ležme*.

Všechny tyto artikulační dialektismy jsou v OV. Jedině nářeční výslovnost skupiny *ji-* (např. *iní, iskra*) nevniká do OV důsledně.

B. Morfologická stavba

Při *skloňování* substantiv se přes důsledky vyplývající z neprovedené přehlásky v zásadě ještě rozlišují typy měkké a tvrdé, a to v struktuře TTD i ID. K měkkým typům se řadí též substantiva zakončená na *-s, -z, -sa, za, -so, -zo, -co*. U měkkého typu neživotných maskulin se rozlišuje dativ na *-u* (*k stroju*) a lokál na *-i* (*o stroji*) — u životných je toto rozlišování zastřeno koncovkou *-ovi*. Lokál pl. mask. a neut. má koncovku *-och*. V gen. sg. mask. převažuje zakončení na *-a* i u neživotných substantiv (*z břeha*). V instr. pl. typu *košima* je koncovka podporována středomoravskou situací.

Interdialektické změny jsou tyto:

Místní jména na *-(ov)ice* přecházejí v dat. a lok. od původního skloňování mask. (jako původní jména obyvatelská) ke skloňování podle *noša*, takže podoby *g Bojkovicom, v Bojkovicích* jsou nahrazovány moravskými podobami *g Bojkovicám, v Bojkovicách*. Je to jeden z mála jevů, které vytvářejí jakýsi oblastní moravský interdialekt, popř. jakousi oblastní moravskou variantu obecné češtiny (přitom necháváme stranou oblast slezsko-severovýchodomoravskou vzhledem k složitosti tamní situace).

Subst. typu *pekárňa*, gen. sg. *pekárňe* přecházejí k tvrdé deklinaci *pekárna, pekárni*; to je podporováno tím, že nová slova tohoto typu přejímá interdialekt už jako hotová s koncovkou *-árna* (*nástrojárna*).

Nejde zde tedy o změnu morfologickou, neboť způsob skloňování závisí v tomto případě na hláskové podobě přejatého jména.

Subst. typu *psáňi (zelé)* přijímají v nepř. pádech podoby přehlasované. Běží totiž o typ s omezenou produktivností a přitom původní nepřehlasované podoby působí dojemem výrazných prvků TTD.

Nom. pl. životných mask. *chlapě, pekaře, starostě* ustupuje podobám *chlapi, pekaři, starosti*, přičemž původní zakončení se houževnatěji udržuje pouze u typu třetího. Vlastní jméno *Kovářě* ustupuje jako typ podobě *Kovářovi*.

Starší typ lok. *v mňeše* bývá nahrazován podobou *v mňechu (na potoku, v mléku, v uchu, výhradně jen na jazyku, v oku)* ve shodě s obecnou tendencí češtiny.

V gen. sg. masku¹in ustupuje podoba na *-a* podobě na *-u*: *z dubu, z mostu*. Ty ostatně u některých substantiv v nářečí už koexistovaly.

U místního jména *Klobúky* se šíří lokál na *-ách* na místě starší podoby *f Klobúkoch*.

Nezřídka se nadto objevují podoby podporované tendencemi celomoravskými a existující i v sousedních nářečích středomoravských. Vcelku sice pro ID platí, že se v dat. a lok. pl. mask. a neut. udržuje zakončení na *-om, -och*, přece však je možno i tyto nové interdialektické podoby zachytit, zejména v lokále:

svátkám; mňestám, kuřatám, zelám, polám; o mistrách, starostách, obrazách, nožách, zlodějách; mňestách, autách, kuřatách, polách, vajcích, zelách — všechny zachycené doklady.

Gen. pl. subst. *záda, ruki* zní *zád, ruk* (v TTD *zádú, rukú*).

Stav v OV se jeví takto:

Jednotná koncovka instr. pl. na *-ama* proniká i do projevů spisovných, a to i v případech, kdy TTD má v předložkovém pádě ustrnulé tvary starobylé (*před okni, před roki, za humni*); vždy je však *ščerveníat strachi, steki*.

Ve vokativu subst. typu *pekař* lze často zachytit tvary nepřehlasované: *pekařu! ty zloděju! Milošu!* Podobně i u fem. je vok. *dušo!* Proniká gen. pl. *koňů*, gen. sg. *Lojze, ož(h)rale*, nom. pl. *ruki* (jako ostatně na celé Moravě), vyskytá se gen. sg. *kuřata*, třebaže zřídka. U fem. tvaru adjektiv a zájmen je v gen. dat. lok. zakončení na *-ěj* n. *-ej*, např. *dobřej, jedněj, téj*.

Také skloňování zájmen je ovlivněno stavem v TTD: gen. lok. pl. *tích*, dat. *tím*, instr. *tíma*; gen. sg. *mojého*, lok. *mojém, našém*, dat. *mojému* (v TTD *mojém*); *naňho, proňho*; nom. sg. *fšecek*, nom. pl. *fšeci*. Proniká gen. akuz. *jich*, např. *vidím jich* (to se týká celé Moravy kromě západního pásu).

Gen. číslovky *dva, dvje* zní *dvúch*, velmi zřídka *dvouch*, zachovává se v nom. rozdíl *dvá, třé* (živ.) proti *dva, tři* (neživ.).

Všechny tyto podoby od původu nářeční existují přirozeně i v ID.

V časování se svébytnost dialektu projevuje převážně v tvarech přítomného času. Existují tři slovesné skupiny:

typ *nesu* — *nesem(e)* — *nesú* (sem patří i početně hojně zastoupený typ *ořu* — *ořem(e)* — *ořú*, tedy *lécu*, *kúšu*, *šmatlu* . . .); imp. je *utři* — *utřete*, *nes* — *neste*;

typ *chodím* — *chodíme* — *chodijá* (sem patří i početněji zastoupený typ *stúpím* — *stúpíme* — *stúpijá*); imp. je *pros* — *prozme*;

typ *dělám* — *děláme* — *dělajú* (sem patří i slovesa jako *střílat*, *strácat*, *zháňat* . . .); imp. je *dělaj* — *dělajme*.

Příčestí trpné má často *t*-ovou příponu: *otřítí*, *umřítí*, *otevřítí*; v *n*-ovém příčestí se základová souhláska obvykle nemění: *nosení*, *vihození*.

1. os. sg. slovesa *bit* zní *su*, 2. os. *si*, 1 os. pl. pomocného slovesa v kond. *bizme*.

V interdialektu ustupuje typ *stúpím* — *stúpíme* typu celomoravskému a obecně českému *stúpnu* — *stúpnem(e)* (*stoupnu* — *stoupnem(e)*).

Hlavním rysem interdialektického vývoje je nahrazování koncovky 3. os. pl. sloves typu *chodím* — *chodíme* koncovkou, která se morfologicky shoduje s podobou celomoravskou: podoby TTD znějí *chodijá*, v obcích za nejbližším okolím UB *chod'ija*; tato tradiční podoba proniká do ID, avšak na vyšších stupních interdialektické hierarchie je *chodijú*. Ostatní jevy TTD se v ID objevují v nezměněné podobě.

V OV přecházejí slovesa typu *ořu* — *ořem(e)* nezřídka k typu *dělám* — *děláme*; vyskytují se pak obě podoby; u sloves expresivních a místně omezených, spjatých s běžným životem venkovského lidu, zachovává se častěji podoba první, starobylejší.

U sloves typu *chodím* — *chodíme* je v 3. os. pl. běžná podoba *chod'i*, tedy *spí*, *rozumí*, *provádí*, *sází* (třeba v rozporu se spisovnou kodifikací). Řidčeji proniknou podoby interdialektické: *chod'ijú*, *rozumijú*. S podobami *rozumněji*, *provádějí* a popř. *trpjejí* jsme se při výzkumu dialogických projevů v UB nesetkali.⁵⁾

C. Syntax

Syntaktická stavba TTD se řídí zákonitostmi jazyka běžně mluveného. Tyto zákonitosti, vyvolané různými promluvovými faktory, projevují se konkrétně jistými strukturními rysy (např. parataktické vyjadřování subordinačních vztahů mezi větami v souvětí je dáno redundancí spojek v určitém kontextu situačním) nebo aspoň působí na frekvenci syntaktických jevů (např. hojně využití 2. os. ve větách deagentních je dáno potřebou jazykového kontaktu s posluchačem, hojně využití 3. os. sg. mask. zase častým gnómičným zabarvením nářečních projevů atp.). Právě z početnosti takovýchto strukturních rysů

⁵⁾ O tvoření slov pojednáno už v čl. K otázce interdialektů, sb. Ad. Kellnerovi, Opava 1954, s. 145 n. K slovesným koncovkám viz kap. IX.

vzniká mylný dojem, že se syntaktická stavba různých TTD mezi sebou a ani vzhledem k běžné mluvě v celku vlastně neodlišuje.

Existují však nadto a mimoto i svérázné systémové jevy charakteristické pro TTD, v nářečí na Uherskobrodsku především tyto:

Záporné jmenné věty podmiňovacího typu *díbi né toho horka, bilo bi tam lepší jak tadik*.

Infinitivní věty znamenající možnost, nutnost nebo povinnost, např. *každú sobotu školu mit!* (musím umývat).

Věty s 3. os. sg. významu deagentního, např. *toho neudrží doma!* Reflexivní věty bez mluvnické shody mezi podmětem a přísudkem, např. *kúpilo sa smetana*.

Věty s všeobecným podmětem *svjet*: *zadž bi to fčilka dělál svjet!*

Věty s neurčitým středním podmětem bez zájmena *to*, např. *prsti mu uřezalo nebo nájujec chođivalo v noci* (totiž velká voda).

Sponově jmenné věty s neshodnou jednotnou neutrální sponou: *bilo za korunu takoví pecen jak stúll*

Citově zabarvené oznamovací věty s částicemi *ved', šak, tož*.

Opisné vazby imperativní mají částici *nech*, např. *nech sa stratiťá ode mňa*.

Tázací věty mívají uvozovací částice *-i* nebo *či*, např. *už-i budete hotoví?; či bi si to ona neudrhlá?* Expresivní zabarvení vět plynoucí z užití částic lze postihnout jen obtížně. Zdá se, že otázky s částicemi jsou formulovány jako naléhavější. — Vylučovací otázky mají částici *či* pravidlem, např. *deseđ rokú, či víc?*

Specifické je využití některých spojek: odporovací *než*: *sluh má dobrí, než ti oči má přič*; vysvětlovací *lebo*: *otfšivavid nás, lebo zme plňi fši*; záměrové *že*: *přišél partizán, že kúpit kozu*; několikanásobné spojky v tázacích větách zjišťovacích: *řekli, že lešti negdo nespál na hůře*; spojka *jak* ve významu spisovné spojky *jakmile*: *jak to viletovalo, on to užicú brál*; časová spojka *co*: *co ráno zvóňilo, dávala chleba s peci*; měrová spojka *co*: *cesta bila akorát, co ti saňe tam vlézli* (spis. *právě, že, co...*); účelové *coby*: *jezdíl, cobi neco prodál*; srovnávací *tajak*: *nezím masa, tajak je palec*.

Vyskytují se vazby s živým a produktivním přechodníkem, např. *ožeňa sa bičem, že (prý) sakrovál velice*. Souvětí s původními vedlejšími větami zřetelovými nemají v hlavní větě odkazovací zájmeno *to*, např. *zehřít sa nezehřeju*.

Z nevětné syntaxe stojí za zmínku výskyt shodného doplňku substantivního, např. *umřél také kňes* (jako kněz), *vzál si ju vdovu* (jako vdovu), a výskyt doplňku *tam*, kde se v jiných nářečích užívá příslovecného určení, např. *tam to bilo uđelané náđherné*. Hojně se vyskytuje genitiv záporový, např. *nemá matki*. Při hovoru o vážných a starých občanech nebo při hovoru s nimi se užívá plurálu úcty, např. *naši đedáček už umřeli*.

Předložky se opakují i při bezpauzovém připojení přívlastku ke jménu, např. *chođíl po bitech po novích*.

V ID zanikají především ty jevy, které jsou i z nářečního hlediska archaismy, tedy např. věty typu *kúpilo sa smetana* a věty typu *bilo za korunu pecen*. Mladá generace vlivem školního vzdělání těchto typů neužívá („gramatikalizace jazyka“). Na okraj systému dorozumívacích prostředků se posunuje i užívání přechodníkových vazeb a v ID se jeví už jen jako lexikalizované případy: *íďa*, *příďa*, *řekňa*, *seďa* (též už *seďački*), *vočihleďa*. Nelze už zachytit shodný doplněk substantivní. Ubývá genitivu záporového. Nedochází k opakování předložek (mimo běžná dodatková přičleňování). Obrat *mu je Jozef* se nahrazuje vyjádřením *menuje se*.

Některé spojky a částice zanikají jako lexikální jednotky pro výraznou spjatost s místním nářečím, aniž ovšem zaniká potřeba syntaktických konstrukcí, v nichž se jich užívalo: jsou tedy tyto spojky a částice nahrazovány spojkami celomoravskými: za odporovací *než je ale*, za vysvětlovací souvětí s *lebo* bývá souvětí s *protože* (nikoli s *poněvadž*) nebo subordinální souvětí asyndetické,⁶⁾ místo účelové spojky *cobi* již jen *abi*; v menší míře to platí i o vztahu časových spojek *co* — *zatímco* (obyčejně v hláskové podobě *zatímco*), měrových spojek *co* — *tagže*, srovnávacích spojek *tajak* — (*tag-*) *jak*, částice *ved'* — *diť*. Toto nahrazování není v podstatě proces syntaktický, ale lexikální.

K změně syntaktické vazby vedou též změněné poměry společenské, např. ustupuje tzv. „plurál úcty“; s tím souvisí dále to, že se při vykání užívá stále častěji singulárové podoby *l*-ového přičestí; TTD tento způsob vykání nepřijalo.

Ostatní syntaktické jevy se v ID uchovávají.

Do OV pronikají z TTD především syntaktické konstrukce, pro něž hledá mluvčí ve spisovném jazyce ekvivalenty jen obtížně: tak se např. vyskytá slovo *tož* přispívající k plynulosti hovoru; vyskytují se záměrová souvětí se spojkou *že*. Gnómičké platnosti některých výroků vyhovují ve významu deagentním věty se slovesem v 3. os. sg.

Dále pronikají syntaktické prostředky, které existují ve spisovném jazyce v jiném funkčním využití. Jejich nespisovnost nebo specifická nářeční stylistická platnost jsou pro mluvčího málo markantní. To se týká např. záporných jmenných vět podmiňovacích, vět s neurčitým středním podmětem bez zájmena *to*, žadací částice *nech*, spojky *že* v příčinných souvětích (místo spis. *protože*), spojky *jak* ve významu spis. *jakmile* nebo *jestliže*, spojky *diž* ve významu příčinném, částice *co* ve významu spis. *copak* (*co budu milovat meze?*), expresivní konstrukce s původním významem zřetelovým typu *zehřít se nezehřeju*, konstrukce *má cosi noze*, typu *dál ti co?* (= něco), typu *utekli z holíma životama* (tj. spis. *s holým životem*), využití číslovky *jeden* jako neurčitého zájmena (*jedni lidi*), sémantického využití předložek (*je špatní ze zrakem, skrs tú válku umřél, je při řiditelství, s pjed đecek, pukl od mrázu*). Nominativ proniká do otázek typu *co je to za bečka?*

⁶⁾ O vztazích mezi různými druhy takových „náhrad“ srov. v čl. V. Michálkové, SPFFBU, 1964, s. 147 n.

S těmito jevy těsně souvisí ještě další, které sice nemají ve spisovném jazyce obdobu, ale přesto je jejich nespisovnost pro mluvčí málo markantní, srov. např. jmenné věty v souvětích, jako *sou to dobré auta, ale velká spotřeba* (spis.: *ale mají velkou spotřebu*), *nám to de, protože začátek roku a bereme první článek* (protože je začátek); spojka *že* z obsahových vět oznamovacích klade se vedle náležitých spojek i v obsahových větách žádacích a tázacích (*poradil, že abi... , že jestli...*).

Stav v TTD podporuje i frekvenci jednoho z několika konkurujících prostředků spisovných: *co hladu sem vistála!* (též *kolik*, spis.); *co mu nedáš pokoja?* (též *proč, pročpak*, spis.); *a že bíl to hastrmánek (a prý... , spis.)*; hojně jsou stavové konstrukce typu *to nebilo postavené, budeme skrs to zavolaňi na víbor* atp.; přípustková souvětí mívají spojky *jak* nebo *třeba* (proti spis. *ačkoli* apod.); poměrně častý je genitiv vlastnosti, např. *bíl lefkěj hlavi*.

Pokud jde o shodu přísudku s podmětem, je pro OV charakteristický typ *ti velké auta tam bili postavené*.

D. Slovní zásoba

Změny v lexiku jsou velmi markantní. Pomineme-li složku expresivní, která se obměňuje neustále, pak v intelektuální slovní zásobě lze poměrně snadno vymezit slova charakteristická pro TTD a slova patřící do OV. Oblast interdialektu se pak, pokud jde o slovní zásobu, jeví jako přechodová. Tento vývoj je zřejmý z tabulky, která uvádí příklady slov TTD, slov ID, slov OV. Je patrné, která patří TTD — ID, ID — OV nebo TTD — ID — OV:

TTD	ID	OV
<i>pagáň</i>	—	—
<i>rinščák</i>	—	—
<i>šorec</i>	—	—
<i>štabarc</i>	—	—
<i>fuťrál</i>	<i>fuťrál</i>	—
<i>jarmak</i>	<i>jarmak</i>	<i>jarmak</i> (zde však jako historický archiasmus)
<i>soc</i>	<i>soc</i>	—
<i>almara</i>	<i>almara/skříň</i>	<i>skříň</i>
<i>dláška</i>	<i>dláška/podlaha</i>	<i>podlaha</i>
<i>erteple</i>	<i>erteple/zemáky</i>	<i>zemáky/brambory</i>
<i>kisňička</i>	<i>kisňička/bedňička</i>	<i>bedňička</i>
<i>obec</i>	<i>obec/emenvé</i>	<i>emenvé</i>
<i>pohrátka/lúško</i>	<i>lúško/postel</i>	<i>postel</i>
<i>fuťraňki</i>	<i>zácloni</i>	<i>zácloni</i>
<i>izbal/sekňica</i>	<i>svjetňica</i>	<i>svjetňica[-e]/pokoř</i>
<i>legátka</i>	<i>židla</i>	<i>židle</i>
—	<i>akce</i>	<i>akce</i>
—	<i>brigáda</i>	<i>brigáda</i>
—	—	<i>ubohost</i>
<i>súdruh</i> (ve významu druh)	<i>soudruh, súdruh</i> (v běžném dnešním významu)	<i>soudruh</i>

akorát
jčll, jčilěj
laztr//hollč

akorát
jčll
holič

akorát
jčll//teč
holič

Při podrobnějším průzkumu slovní zásoby je nutno přihlížet především k měnícím se reáliím: Slova označující bývalé skutečnosti se v jádru omezují jen na projevy mluvčích TTD. Slova označující novou skutečnost pronikají do interdialektu; při dalším pronikání do TTD narážejí však na obtížně překonatelné překážky v odlišnosti fonologické stavby. Ve vyšší interdialektické hierarchii se objevují pro základní pojmy jak slova nářeční, tak spisovná, i když i tato konkurence se řídí podle jistých zákonitostí: např. rychleji zanikají slova německého původu (záčatek tohoto procesu je dán r. 1918).

Vcelku je možno jazykovou situaci v UB shrnout takto:

TTD se celkem ještě udržuje. Stírají se především jeho výrazné lokální znaky (v mluvnici) a odumírají jevy, které souvisí se starou společenskou situací (zejména lexikální a některé syntaktické). To se projevuje především u nezemědělského obyvatelstva a obecně potom u mladší generace. Interdialekt se zde vytváří i bez *přímé* podpory spisovného jazyka, spíše se v něm projevují tendence celomoravské i za cenu toho, že se nově vznikající podoby odchyľují jak od TTD, tak od spisovného jazyka. Rozvoj interdialektu je vývojový proces TTD, a proto by při malé strukturální distanci mezi TTD i ID bylo možno UB označit za město s uchovaným TTD. Prvky obecné češtiny charakterizují zde obyvatelstvo přistěhovalé z Čech.

Tím vším není řečeno, že by na ID nevykonával vliv spisovný jazyk. Tento vliv se však projevuje v *obecnosti*, totiž v celkovém nivelizujícím procesu charakteristickém pro současný vývoj dialektů, podmíněném potřebou vyšší funkčnosti dorozumívacích prostředků.

Prestiž spisovné češtiny lze spatřovat též v ocenění, jehož se jí na Uherskobrodsku dostává nikoli vzácnou chloubou, že „u nás se mluví nejspisovněji z celé republiky“. Popravdě k tomu dospěl jazykový vývoj o něco západněji na Kunovicku, kde se mj. vyskytují markantní podoby 3. os. pl. typu *trpí, sází, umí*, který se shoduje se vzniklou normou dnešní spisovné češtiny. Připisuje-li se Moravanům vůbec důslednější lpění na spisovném jazyku, lze souhlasit, uvědomíme-li si příčinu: moravské interdialekty mají své místo pouze v domácím prostředí; mimo ně se Moravané tedy zákonitě představují jako mluvčí usilující o spisovnost — ať už se jim tato snaha daří, nebo nikoli.

Vztah mluvčích k hovorovému jazyku spisovnému je v podstatě jiný než vztah k ID, k jehož užívání je přivedl živelný vývoj TTD a po němž sahají mechanicky. Spisovným jazykem domácí uherskobrodští občané vědomě *chtějí* mluvit; to se jim tu více, tu méně daří podle jejich vědomostí a obecné úrovně naší jazykové kultury.⁷⁾ Tyto dvě důležité omezující okolnosti zasunují poněkud do pozadí otázku, zda se na Uherskobrodsku mluví spisovnou češtinou, popř. kdo jí mluví, a vytyčují vědeckému bádání otázku, *jaká* je spisovná čeština, které se na Uhersko-

brodsku v hovorů užívá. Výsledkem tohoto bádání by pak bylo postižení oblastní varianty spisovné češtiny.⁸⁾

Je žádoucí, aby se zkoumání městské mluvy metodicky dále pracovávalo. Přitom se jistě využije dosavadních výsledků tradiční dialektologie, ale odlišnost zkoumané situace i odlišnost cílů zkoumání vynutí si též nové pracovní postupy: přitom nebude možno měřit situaci v jednom městě se situací v městě jiném bez přihlédnutí k různým vývojovým specifičnostem. Teprve celkový výsledek z mnoha městských bodů přinese odpověď na aktuální otázku, jaký jazykový vývoj odpovídá novým společenským vztahům.

3. Jazyková situace v Brně

Pokud se tradiční dialektologie obírala otázkou mluvy velkoměst, soustředila svůj zájem jen na to, aby postihla starý nářeční podklad mluvy. Tak např. mluva obyvatel někdejšího hlavního města Moravy byla charakterizována tak, že vyrůstala ze západohanáckého nářečního podkladu. Toto tvrzení bylo zcela správné, pokud se týkalo mluvy převážně zemědělských obyvatel brněnských předměstí, připojených k městu Brnu teprve v nedávné době, většinou po první světové válce. Nadto v jisté době (ještě před první světovou válkou) zdánlivě mohlo řešit celou problematiku, neboť vnitřní město nebylo pokládáno za doménu českého národního žívu, bylo označováno z hlediska českého kulturního života za okrajovou provincii.

Už po první světové válce se situace v leccěms změnila. Česká buržoazie se objevila jako vážný hospodářský konkurent buržoazie německé (a též židovské), ba ve státní organizaci začala postupně získávat převahu; rozvíjel se český kulturní život, i když pohříchu nejprve na dosti úzké platformě. Čeština jako státní jazyk vnikla znovu do státní a tedy též městské administrativy, stále rostoucí vrstva české inteligence mluvila hovorovou češtinou a jazykovědci (Trávníček) dosvědčovali, že se projevuje tendence vytvořit speciální hovorovou mluvu brněnskou, jen do jisté míry závislou na hovorové mluvě hlavního města republiky (na tzv. obecné češtině). Průmysl přitahoval české dělnictvo.

Za fašistické okupace jsme byli svědky toho, jak se okupanti ze všech sil snažili vykázat naši mateřštinu z oblastí politické a správní terminologie. České jazykové povědomí bylo uráženo užíváním německých slov v českém kontextu německými i kolaborantskými institucemi, na začátku okupace pak ještě i záměrnými chybami v českém textu. Vzpomeňme jen „Roskasu pro Obyvatele“ generalobersta Blaskowitze už

⁷⁾ Tak např. naprosto nedostačující je znalost ortoepických pravidel větné fonetiky a nářeční (nesprávná) výslovnost se uplatňuje i v projevech s nejvyšší kulturní funkcí.

⁸⁾ Srov. A. Jedlička, SaS 1963, zvl. na s. 18—19. Jedlička vychází ze spisovné normy, v tomto případě se vychází z konkrétní jazykové situace; tím je dáno užší (Jedličkovo), popř. širší pojetí oblastní varianty.

z 15. března 1939 a později všech těch „Münchenů, Berlinů (v Berlinu!), Posenů a Breslauů“ — abychom to protektorátní „skloňování“ přivedli ad absurdum. Nebo vzpomeňme těch ryze „říšských“ obcí, jako byly Retschkowitz, Medlanko (později přece jenom „němečtější“ Medlan), Sebrowitz (Žabovřesky), Schimitz (Židenice) nebo dokonce Mokrahora, které hned svým jménem prozradily svůj patřičně německý arijský původ. V jednom směru byly následky fašistické okupace — sit venia verbo — dobré: právě za okupace vedly obranné jazykové snahy k intenzívnímu odstraňování slov přeжатých lidovou mluvou z němčiny a dříve běžné „starobrněnské“ příklady typu „*Hauzmajstrova Trúda pucovala na gangu fajn vinterok*“, které svědčily sice o průbojně síle gramatické stavby češtiny, ale též o značném zamoření slovníku brněnské češtiny německými prvky, zůstaly právě od té doby omezeny jen na sféru anekdotickou.

Netušený rozmach hospodářský a politický po osvobození země Rudou armádou měl svůj odraz i v jazyce. Společnost budující socialismus potřebovala nové termíny a nové názvy pro nové věci, instituce, pro postížení nových ekonomických a politických vztahů. Spisovná čeština se stává postupně jazykem širokých lidových vrstev, i když zpočátku jen jazykem pasívně konzumovaným, a nebývale získává na významu její forma mluvená. To je ovšem vývoj celostátní, podmíněný budováním socialismu v celém státě. Jazyková situace v městě Brně má však stále a za socialismu zvláště i některé své specifické rysy. Nemáme tím na mysli ten známý fakt, že Brno je veletržním městem a že se tedy vždy na určitou dobu stává místem střetnutí světových jazyků i českých a slovenských nářečí. Pobyt veletržních hostů nezanechává pro svou krátkodobost a zejména pro různorodost vlivů namnoze spolu soupeřících na mluvě stálých obyvatel města Brna žádných následků. Připomínám tuto snad samozřejmou skutečnost proto, že např. lázně obyčejně na mluvu místa vliv mají, rozkládají tradiční mluvu (např. v Luhačovicích mluví místním nářečím už jen úzká vrstva starousedlíků). Ani změna politicoorganizačního zázemí Brna (Morava, země Moravskoslezská, kraj Brněnský, kraj Jihomoravský), i když vždy nepatrný přesun obyvatelstva vyvolala, nepromítla se nijak do vztahů jazykových, neboť nikdy nepominula přitažlivost Brna jako významného střediska průmyslu. Konečně ani dřívější soužití českého obyvatelstva s německými přistěhovalci neprojevuje se dnes jinak než v lexikálních reliktech: tak např. ústřednímu hřbitovu se dodnes říká *centrálnka* podle německého názvu *Zentralfriedhof*, ale snad jen proto, že se — vlastně právem — necítí za slovo německé; poněkud závažnějším následkem po německém osídlení patrně je úzká výslovnost samohlásek (zvláště *e*, *i*), méně nápadná u samohlásek dlouhých, které jsou i jinde tak jako tak napjatější než jejich krátké protějšky (srov. brněnskou výslovnost *tak poté, klucí, sém, haló* nebo v argotu *děchni mu na brěle*).

Jestliže chceme přistoupit k důkladnějšímu rozboru jazykové situace ve velkém městě, je třeba si metodicky ujasnit, jak se přiblížíme co nejvíce k jejímu objektivnímu poznání. Musíme mít totiž na zřeteli, že

zjištění nějakého „jazykového průměru“ samo o sobě vysvětluje jen velmi málo. Nestačí nám ani zjistit mluvu starousedlíků, rodáků, což obvykle při výzkumu kompaktního osídlení té nebo oné vesnice postačuje. Především je třeba si ujasnit, že různě mluví různé vrstvy městského — v našem případě brněnského — obyvatelstva. Proto je žádoucí stanovit obyvatelskou vrstvu pro dané město typickou, a to jak z hlediska sociálního složení, tak i z hlediska jazykového, což si obvykle nějak (vždy je třeba vyložit jak a proč) odpovídá. Touto základní obyvatelskou (jazykovou) vrstvou lze pak měřit všechny jazykové odchylky. Jaké obyvatelstvo představuje tuto základní vrstvu v Brně?

Nejpočetnější složkou brněnského obyvatelstva jsou průmysloví dělníci; pocházejí většinou z Brna nebo z blízkého okolí. Více, než by tomu napovídalo počet jejich příslušníků, uplatňují se v běžném denním jednání i vrstva zaměstnanecká, tj. prodavači, pracovníci komunálních služeb, zřizenci, nižší úředníci atd. — většinou také brněnského původu. A obě tyto nejsilnější vrstvy obyvatelstva mluví téměř jednoznačně, nejedná o nedávné přistěhovalce do Brna, hanáckým (středomoravským) interdialektem. Je třeba vysvětlit, proč hanácky a proč interdialektem. V dialektologii se nekryje územní rozsah aplikace termínu „Haná“ s aplikací etnografickou nebo folkloristickou. V odborné jazykovědné literatuře se považují za hanácká všechna ta nářečí, která mají dlouhé samohlásky *é* a *ó* na místě staročeských samohlásek *ý* (zčásti *í*), *ú* a obecných českých dvojhhlásek *ei* (psáno *ej*) a *ou* (např. han. *lóka, tédeň* — v Čechách *louka, tejdén* — na východní Moravě starobylá podoba *lúka, týdeň* — spis. čes. teprve nověji *louka*, starší už *týden*). Západní hranice hanáckých nářečí vede na západ od linie Mor. Budějovic—Třebíč—Velké Meziříčí. Z tohoto hlediska leží Brno v západní polovině hanáckého „vnitrozemí“. Je však třeba mít na paměti, že označení „hanácké, lašské“ atp. nářečí je jen označení pracovní, označení shrnující; mezi těmito všemi nářečími je řada přechodů, popř. jevů proniklých z nářečí sousedních. — O interdialektu mluvíme v této souvislosti proto, že tradičním místním nářečím se pochopitelně nehovoří v městě, kde pro to zmizely všechny podmínky: homogenost obyvatelstva, stálost osídlení, zemědělská malovýroba, malý vliv osvěty. Sluší se však připomenout, že tradičním místním nářečím se dosud mluví ve starých částech brněnských předměstí „venkovského“ rázu: v Líšni, v Řečkovících, v Bystrci, v Komíně, v Jundrově, ojedinele i jinde. Nářečí zde používají starší generace zemědělského obyvatelstva; shoduje se svou strukturou s nářečím venkovského zázemí města Brna.

Vedle hlavních vrstev obyvatelstva (dělníci, zaměstnanci) a vedle zemědělců a obyvatelů s nimi spjatých společným kulturním životem na brněnských předměstích žije v městě Brně též poměrně početná vrstva inteligence. Právě tato vrstva je však nejednotná v jazyku, kterého užívá v běžném denním hovoru. Čím více jsou příslušníci této skupiny společensky (původem, styky) svázáni s dělníky, zaměstnanci a zemědělci, tím více se jejich jazyk blíží hanáckému (středomoravskému) interdialektu. Čím výlučněji se stýkají s tvůrčími pracovníky kultury na

celostátní platformě, čím uvědoměleji se v nedomácím prostředí chtějí zbavit lokálních jazykových prvků, tím intenzivněji se blíží jejich mluva obecně češtině pražského typu, nikdy s ní však zcela nesplývá.

Ještě jedna věc je neobyčejně závažná. Mnoho našich občanů usiluje o to, přiblížit svou řeč vyšším kulturním formám jazyka, nejčastěji vlastnímu jazyku spisovnému. Proto vědomě opouštějí místní (tj. nářeční i interdialektické) tvary a nahrazují je v hovoru tu více, tu méně důsledně tvary „vyššími“, spisovnými. Tato jejich snaha však nepostihuje jevy, jichž si nejsou tak dobře vědomi. Nemění se ani jejich artikulační báze; tou chápeme soustavu výslovnostních zvyklostí, nikoli jen klidové nastrojení mluvidel, jak se to někdy tímto termínem rozumí. Brňané se např. v jinonářečním prostředí prozrazují nejen zúženou kvalitou samohlásek, ale i sklonem ke krácení dlouhých samohlásek (zejména *i* a *ú*, ale též ostatních) a odchylnou kvantitou vůbec (např. *mak*, *mucha*, *brat*, *hnat*, *o půl patě*). Další „nenápadné“ odchylky představují jevy tvaroslovné (*děckovi*, *psiskovi*), lexikální (*zđelat*, *zasukovat*, *zavazet*, *sopel*, *šušeň*) i způsob tvoření slov (*noženka*, *bábinka*, *stadec*). I tehdy, vyslovují-li Brňané obecně české dvojhlásky, vyhýbají-li se tedy hláskám hanáckým *ě*, *ó*, vyslovují nezřídka druhou složku dvojhlásky jen náznakem, ne plně. Ještě některé další jevy se udržují houževnatěji než jiné, ale to je způsobeno nikoli nevědomím uživatelů o jejich lokálnosti, nýbrž pevným místem těchto jevů v systému, strukturní „oprávněností“, např. podoby *su*, *seš* (podle produktivního typu *nesu*, *neseš*), tvar *s Frantem*, *s předsedem* (podle skloňování mužského a vyrovnáním paradigmatu), typ *chodijou*, *nosijou* (rozlišující číslo jednotné a množné proti jednotnému *on chodí*, *oňi chodí*).

Probereme teď jazykovou situaci v Brně podle nejzávažnějších diferencujících se jevů mluvnických:

Uvádíme nejprve (A) tvary nářeční (mluva zemědělského obyvatelstva v předměstích — starší generace), potom (B) tvary interdialektu (mluva dělníků, zaměstnanců, mladší generace zemědělského obyvatelstva, důchodců, starousedlíků, části inteligence) a (C) tvary obecně české užívané v Brně (části inteligence).

Pokud jde o spisovné vyjadřování, řídí se mluvčí při výběru z dublet nebo z několika kodifikovaných variant spíše tím, že pomíjejí variantu shodující se se stavem v tradičním teritoriálním dialektu nebo interdialektu a volí variantu zdánlivě „výrazně spisovnou“ (např. na Brněnsku podobu *na výboru* před podobou *na výboře* v lok. sg.).

A

B

C

Hláskosloví

dobré stréc
pěcha, věbor, věhoda
nesó se moko
kiseli mlíko, díšě
cheba, jazek, bet
vehrát, kráve

dobré stréc
pícha, víbor, víhoda
nesó si moku
kiseli mlíko, díšě
chiba, jazik, bit
víhrát, krávi

dobrej strejc
jako v interdial.
nesou si mouku
kiseli mlíko, děšě
chiba, jazik, bit
jako v interdial.

proset, vozet, lacené
 milojo/milujo, ř čařo,
 na konco
 dořa, dob//duřa, řub
 {ak. sg.} řeno, slepico
 slepica, slepicám
 lešék, céřa
 kuhót, vuřeň, muct {jen místy}
 héné
 hořitel, hano, hné
 říšřerka, homévat
 řřit, smřt
 poctivost, deň
 klosté, klóct
 rořčilovat se
 g řibňřku, řag řá
 řihliřka
 prah, plář, skala, vrana
 brat, cpat, lest, nest

prosit, vozit, laciné
 miluju, ř čaju, na koncu
 duřa, řub
 řenu, slepicu
 slepica, slepicám
 leřik, cířa
 kohót, vořeň, mocc
 hajné
 učitel, ano, řiné//řné
 jeřřerka, umévat
 řřit, smřt
 poctivost, deň//den
 řlusté, řlócť
 rořčilovat se
 g řibňřku, řag řá
 c řihliřka//řehliřka
 prah, plář, skala, vrana
 brat, cpat, lest, nest

prosit, vozit, lacnej
 miluju, ř čaji, na koncu
 duře, řub
 řenu, slepici
 slepice, slepicřm
 jako v interdial.
 kohout, vořeň, mocc
 hajnej
 učitel, ano, řtnej
 jeřřerka, umeřvat
 řřit, smřt
 poctivost, den
 řlustej, řloucť
 jako v dial. a interdial.
 g řibňřku, řřag řá
 řehliřka
 prah, plář, skála/skala,
 vrána/vrana
 jako v interdial.

Tvarosloví

A

řřilňa, kolňa
 {skloň. měkké}
 řřáza, káďa, meza
 řřlapi, řři, voňři
 {nom. pl.} lese, klase,
 řřase
 {gen. sg.} dořa, smřka,
 plota
 {gen. sg.} staveňá,
 přótá
 {gen. pl.} nůřšé, řřuse,
 řřabé
 {dat. sg.} staveňó, přótó
 {dat. sg.} řřlovjekovi,
 řřeckovi, řřiskovi
 {dat.} Boskovicům,
 Břřilovicům
 {ak. sg.} staroste, tate
 {lok. pl.} vo ptákách,
 na břeřhách
 {lok. pl.} na voknách,
 na polách
 {gen. sg.} řřkole,
 {dat., lok. sg.} řřkoli,
 {ak. sg.} řřkolo
 dveři, za dveřřima
 {gen. sg.} řřé dobre
 řředneho, řřednemo
 řřeho, řřeho
 řřemo, řřemo
 s řřím, s našém
 řřé, na řřé
 řřosim řři
 má řřich tade
 řřich

B

řřilna, kúlna//řřilňa,
 kolňa
 řřáza, káďa, meza
 řřlapi, řři, voňři
 lese, klase, řřasi
 řřuba, smřka, plota
 staveňři, přóřři
 nůřři, řřusi, řřab
 staveňři, přóřři
 řřlovjekovi, řřeckovi,
 řřiskovi
 Boskovicům, Břřilovicům
 starosti, tati
 vo ptákách, na břeřhách
 na voknách, na polách
 řřkole, řřkoli, řřkolu
 dveře, za dveřřima
 řřé dobre
 řředneho, řřednemu
 řřeho//řřeho, řřeho//řřeho
 řřemu//řřemu, řřemu//řřemu
 s řřím, s našřřim
 řřé//řřo, na řřé
 řřosřřim řři
 má řřich//řře tadi
 řřich

C

řřilna, kúlna
 {skloň. tvrdé}
 řřáz, káď, mez
 jako v interdial.
 řřesi, řřlasi, řřasi
 řřubu, smřřku, plotu
 staveňři, přouřři
 nůřři, řřus, řřab
 staveňři, přouřři
 řřlovjekovi//řřlovjeku,
 řřeckovi//řřecku,
 řřiskovi//řřisku
 Boskovicřřim, Břřilovicřřim
 starostu, tátu
 vo ptácřřich//vo ptákách,
 na břeřřich
 na voknech, na polřřich
 řřkoli, řřkole, řřkolu
 dveře, za dveřřma
 řřé dobre {nikoliv řři dobre}
 řředneho, řřednemu
 řřeho, řřeho
 řřemu, řřemu
 jako v interdial.
 řřo//řřej, na řřěj//na něřřo
 řřosřřim řře
 má řře tadi
 řři

{gen., lok. pl.) *třech*
choďtjó, nosjtó, dělajtj

vtjó, jtjó
sedňite se, zavřite
(popř. fonet. *zavřete*)
hoďelál, přežil, prosél
sco//chco, scó//chcó

beď
plac, placte
nebuť se, nebuťte se
poďivé se, poďiv se
cóje, hébe, líce, tresce

třech
choďtjó, nosjtó, dělajtj

vjtó, jtjó
sedňite si, zavřite

uďelal, přežil, prosil
chcu, chcó

biď
plát, platte
neboť se, neboťte se
poďivé se
cóje, hébe, lítá, trestá

jako v interdial.
choďí, nosí, dělajtj//
choďijou, nosijou,
dělajou
vijou/vt, jtjou/jt
sedňete si, zavřete//
sedňite si, zavřite
uďelal, přežil, prosil
chcti//chcu,
chcou//chťejť
buď
jako v interdial.
jako v interdial.
poďiveť se//poďiveť se
coufe, hýbe, lítá, trestá

Tvoření slov

ďedečkuj
bilojské
lechčěš, pozďěš
noženka
Oltec
gramec

ďedečkuj
bilojské
lechčěj, pozďěj
noženka
Staré Brno
gramec

ďedečkív
bílovickej//bílojskej
lechčěj, pozďěj
noženka//nožička
jako v interdial.
gramofón

Z tohoto přehledu vyplývá, že se interdialekt shoduje s tradičním nářečím převážně v jevech vázaných na navyklou artikulační bázi (např. v délce kvantity, v dlouhém vokalizmu, který má stejnou strukturu ať už představovanou mj. protikladem *ej-ou* (v obecné češtině) nebo *é-ó* (v nářečí a interdialektu), v němž se tedy nepociťuje tendence vytlačit hanácké dlouhé monoftongy, a poměrně pevné jsou i tradiční tvary morfologické (ve skloňování i časování), pokud nejsou příliš nápadné podobou hláskovou (jako např. gen. pl. typu *babě*). V krátkém vokalizmu zato tradiční tvary ustupují; to platí i o protetické hlásce *h*.

Po stránce *lexikální* lze v interdialektu pozorovat úbytek slov citově zabarvených a zánik některých slov podmíněný zánikem věcí, které ona slova obrazela. Zároveň do interdialektu pronikají slova nová, některá z nich i za cenu rozrušování tradičního hláskového systému (např. slovo *soudruh*, sice staré, ale obecně i v mimostranickém styku užívané až po roce 1945 nevyskytovalo se nejprve v hanácké nářeční podobě *sódruh*; dnešní už dosti častá nářeční podoba je důkazem zdomácnění slova i mimo spisovný jazyk).

Velmi složitý by byl rozbor syntaktické stránky mluvených projevů. Především by bylo třeba zachytit a vyložit syntaktický systém tradičního nářečí na Brněnsku, což se dosud nestalo. Od specifických jevů podmíněných nářeční strukturou by potom bylo nutno odlišit jevy dané mluveností jako způsobem realizace projevů a jevy dané stálými okolnostmi mluveného projevu (s aktivní, provokující přítomností adresáta, s váza-

ností na konkrétní situaci, svázaností na kontext ap.); tyto jevy by byly společné dialektu, interdialektu, pražské obecné češtině a též obecné češtině brněnské „redakce“. Těchto jevů je více než specificky středomoravských jevů strukturních, specificky místních jevů ostatně není mnoho ani na celé oblasti českého národního jazyka. (Sluší se zde aspoň připomenout, že se na Brněnsku užívá příčinné spojky *že* i tam, kde by ve spisovné češtině nebyla obvyklá, např. *že to vracíte tak pořádně, to ste poctivá*, hojně jsou věty deagentní s 3. os. sg., např. *diž de dobře, je tam za hodinu*, a to ve shodě s celou východní a střední Moravou. Reprodukovanost projevu se naznačuje příslovcem *pré*, kdežto na východní Moravě je v téže funkci *že*, např.: *ptala se jé, eši má hlat, pré jag bi ně*.) V některých jevech se syntaktická stavba nářečí na Brněnsku liší od syntaktické stavby nářečí východomoravských, ale to především jen nedostatkem některých archaických konstrukcí, které na východní Moravě zůstaly zachovány (např. gen. negativus). Jestliže bude v budoucnu zachycena syntaktická stavba nářečí na Brněnsku, lze očekávat, že rozdíl mezi ní a stavem v interdialektu budou vcelku zanedbatelné; budou spočívat nejspíše jen v tom, že do interdialektu pronikají některé konstrukce spisovné, aniž se starší typy vytlačují. Objevují se např. pasívní konstrukce *je volané na výbor*. Ale takovéto konstrukce se strukturně přehodnocují jako stavové, nikoli už pasívní, tj. „je ve stavu, že ho volají na výbor“. Mimo to jsou stále hojně vazby reflexivní a aktivní podobného významu, v našem případě *volali jé na výbor*.

Na závěr uveďme ještě několik starších svědectví o tom, jak sami hodnotili jazykovou situaci na Brněnsku vyplňovatelé dotazníku pro nářečí hanácká, kteří pomáhali při výzkumné akci brněnské pobočky Ústavu pro jazyk český ČSAV v letech 1953—54.

Tak např. učitelé M. Vlček a Fr. Pokorný z Brna-Slatiny viděli situaci takto:

„Usedlíci a starší obyvatelé užívají tvarů širších (místo *y e*, místo *u o* apod.), předsouvají dosud hlásku *v-* a méně často *h-*. Hlásku *h-* nepředsouvá již téměř vůbec školní mládež.

Po velkém růstu obce, po přistěhování nových obyvatelů, zvláště po roce 1950, ustupuje užívání některých starších slov u usedlíků pomalu do pozadí. Starších tvarů neuvžívá školní mládež. Spisovných tvarů se v běžné mluvě užívá velmi málo.

Ačkoli Slatina je téměř stejně daleko od Brna jako Líšeň, zachovalo se zde poměrně velmi málo typických dialektických znaků místních, zatímco líšeňský dialekt si uchoval mnoho zvláštností (*e*, např. *me sme bele*, se ve Slatině nevyskytuje tak často jako u líšeňských rodáků).“

Učitelé tehdejší jedenáctileté střední školy v Brně-Husovicích shrnuli svá pozorování takto:

„Nářečí Husovic je nevýrazné a velmi těžko postižitelné, poněvadž Husovice ztratily snad nejvíce ze všech brněnských čtvrtí svůj původní nářeční ráz. Židenice, i když jsou stejně dělnickou čtvrtí jako Husovice, přece jen si zachovaly své nářečí v zemědělských usedlících, kteří nejméně podlehlí vlivu města. V Husovicích i těch pět zemědělských rodin

podlehlo vlivu průmyslového prostředí. Proto jsou v Husovicích nářeční jevy tak roztržité a neucelené. Nepostižitelné jsou rozdíly v kvantitě a záleží opravdu jen na mluvícím.

Daleko charakterističtější je slovník husovického obyvatelstva, na němž je patrný dlouhodobý vliv němčiny. Jde ovšem o jev typicky brněnský.“

Učitel Jan Štěpánek podává toto svědectví o jazykové situaci v Brně:

„Nářečím většinou hovoří starší lidé, kteří na venkově navštěvovali české školy, nebo tak mluví Brněňané, kteří chodili ještě za mocnářství do německých škol. Generace, která navštěvovala české školy za první republiky, hovoří častěji spisovně, ačkoli v *běžné řeči* (podtrženo mnou, J. Ch.) objevuje se u nich hanácké nářečí. Toto nářečí žije ještě v Husovicích a Židenicích. Čtenáři knih užívají hovorové mluvy spisovně.“

Právě z vývoje národního jazyka v našich živých centrech politických a hospodářských lze mnohdy usuzovat na jeho další vývoj. A úkolem jazykovědy jako každé jiné vědy není jen to, aby zachycovala a vykládala jistý stav, nýbrž aby pravdivě předvíдалa směr dalšího vývoje a aby mu, bude-li v našem případě znamenat obohacení výrazových schopností jazyka, též napomáhala. K tomu by studium městské mluvy, budiž připomenuto, bylo nemalým přínosem.

4. Jazykověda a etnografie

Pro vývoj moderní vědy je charakteristický vznik některých pomezích oborů, např. kybernetiky, teorie informace, biofyziky, biochemie apod. Ve společenských vědách byl donedávna vývoj tomu protikladný: např. v oboru věd o jazyce usilovalo se o ryze jazyková (konkrétněji: funkční) kritéria a odmítalo se pojetí psychologizující (srov. moderní úsilí o definici věty, nové definice fonému atp.), americká deskriptivistická škola se chtěla obejít bez zkoumání významu a zanedbávala sémantiku, dialektologie usilovala o strukturní postižení nářečí a chtěla dojít k samostatným závěrům bez pomoci etnografie a folkloristiky, podrobujíc kritice badatele, kteří vědecká kritéria obou těchto oborů směšovali. Jsou obě tyto tendence v moderní vědě neslučitelné? Působí proti sobě? Mám za to, že nikoli.

Nelze odmítat úsilí dopracovat se v každé vědě takové metodologie, která by napomáhala k adekvátnímu popisu a rozpisu předmětu vědy. Nadto ovšem zbývá řešit otázky, které nelze úspěšně řešit metodologií jedné vědy, a jestliže tak přesto činíme, nemůžeme nedojít k závěrům kusým, jednostranným. Vskutku existují v složité situaci dnešní doby takové otázky, které se týkají zájmového obzoru několika věd a které mohou být řešeny, úspěšně řešeny, tolik komplexně. Jestliže to jsou otázky závažné pro praxi, otázky s řešením dlouhodobým — např. komunikace po stránce jazykové i technické, šifrování, předkládání, logopedické problémy, akustické rozborů, strojový překlad atd. — vedou ke vzniku vědních oborů pomezích.

Pokud jde o vztah jazykovědy a národopisu, je žádoucí nepřehlédnout především šíři záběru obou věd. (1) Otázkami, které mohou zajímat národopis, obírají se mezi jazykovědnými disciplínami vlastně pouze dialektologie (zvláště historická a jazykový zeměpis), sociolingvistika, etymologie (srov. např. práce Jankovy a Machkovy) a okrajově historická mluvnice a místopis; stejné problémy může řešit i textologie obou oborů. (2) Etnografie a folkloristika mohou spolupracovat s jazykovědou, pokud hledají odpověď na problémy společenských vztahů a styků (osídlení země, kolonizační proudy, vymezení etnických nebo etnografických skupin, charakteristika obyvatelstva určitého kraje), avšak sotva mohou bezprostředně těžit z jazykovědy tam, kde sledují a hodnotí jevy materiální kultury — neboť ta je na jazyce obyvatelstva pochopitelně zcela nezávislá a naopak jazyk ve své lexikální složce závisí na ní. U kultury duchovní je jazyk nesporně aspoň prostředkem jejího vyjadřování. (Bylo by tu sice možno namítnout, že primární funkcí jazyka je funkce sdělná a že ta s duchovní kulturou, má-li to být pro badatele plodný pojem, nesusvisí bezprostředně; jenže v praxi sledují národopisci právě texty s funkcí též estetickou a tu je jazyková stránka textů opravdu nástrojem sdělování duchovní kultury slovesným tvůrcem). Jev materiální kultury má pro jazykovědce daleko menší význam než pro národopisce. Dejme tomu, že v kraji (pro národopisce i jazykovědce svérázném) existuje velké jezero, široká řeka nebo vysoké pohoří. Pro jazykovědce-dialektologa nemá tento fakt žádný význam: buď byla tato překážka při styku obyvatelstva z obou břehů, resp. stran pohoří překonatelná a nestala se tak příčinou nářečního rozrůznění, nebo překonatelná nebyla: tu však je pro jazykovědce *prvotní* příčinou (možné, pravděpodobné) nářeční diferenciaci zanedbatelný styk obyvatelstva a „příčina této příčiny“ už jazykovědce nezajímá; formulací, že „řeka apod. je příčinou nářečního rozrůznění“, dochází se k jakémusi krátkému spojení. Pro národopisce je tento fakt sám stejně málo důležitý, pátrá-li po hodnotách závisících na možnosti kulturní výměny mezi oběma břehy: rozhodujícím faktorem i tu zůstává styk mezi obyvatelstvem. Vždy se však velké jezero, řeka nebo horstvo objevují jako faktor působící na hmotnou kulturu obyvatelstva a národopisec s ním jako s objektivní příčinou určité situace počítá.

Společný předmět badatelského zájmu váže nejtěsněji příslušné odvětví národopisu a historickou dialektologii. Podobný je tu postup při výzkumu v terénu, blízky je způsob zpracování materiálu, stejný je nejdnou i cíl bádání. V minulosti byli badatelé — více méně úspěšní —, kteří vystupovali před odbornou veřejností jako etnografové, folkloristé i dialektologové, popř. jazykovědci (např. Fr. Bartoš a později s menším zdarem J. Húsek). Zdálo se tehdy, že se výsledky obou badatelských postupů vždy souhlasně doplňují: v praxi se ovšem kritéria méně markantní podřizovala nápadnějším, tu jazykovědná národopisným, tu národopisná jazykovědným. Tak např. se rozlišovala nářečí hanácká, slovácká a valašská beze zřetele k tomu, že rozdíl mezi slováckými a va-

lašskými nářečímí nejsou v kontextu vývoje národního jazyka stejně závažné jako rozdíl mezi celou východomoravskou skupinou a nářečímí hanáckými. Naopak zase (i moderní) národopisná věda málo se vyrovnává s názory dnes už většiny českých dialektologů o konzervativním, archaickém („staročeském“) rázu východomoravských dialektů, přestože tento názor uvádí v pochybnost hypotézy o *podstatných* východních (až rumunských) vlivech na tuto část Moravy.

Problém uvedený jako poslední příklad přímo volá po komplexním řešení historika, etnografa a jazykovědce. Zatím je situace taková, že historikové studují archívy a nejsou zcela zajedno v hodnocení síly kolonizačních proudů; dialektologové sice hodnotí východomoravská nářečí (slovácká i valašská) jako okrajová nářečí česká, ale nejsou si jisti, v tom, zda se východní vlivy neprojeví aspoň v retardaci jazykového vývoje v oblasti povodí řeky Moravy a na východ od ní; etnografové si cení spíše souvislostí této oblasti s oblastí slovenskou a také jich více nacházejí; obecně se pak vynořují domněnky o vlivu staré velkomoravské situace na vývoj východomoravského a západomoravského etnika, domněnky podporované posledními zjištěními archeologickými. Vtírá se kritická i sebekritická myšlenka, že dosavadními izolovanými průzkumy a rozbory celá práce nekončí, ale teprve začíná . . .

Stěží však pokročíme dále, pokud po rozboru materiálu nebudeme mít jasno též v základních teoretických otázkách vztahu mezi výsledky zkoumání dialektologického a národopisného (zatímco třeba o vztahu faktů historických, např. o hranicích panství, k faktům jazykovým, např. k průběhu izoglos, přece jen cosi víme). Nejsme si především jisti, zda se spojováním faktů národopisných s jazykovými nedopouštíme křiklavého anachronismu: srovnáváme opravdu jevy časově srovnatelné? Není např. nějaký lidový zvyk daleko starší než dialekt obyvatelstva, které si tento zvyk zachovalo? Nebo naopak: v realizaci spodob (asimilací znělosti) v proudu řeči vytváří se jakýsi středoslovanský okruh, zabírající část nářečí středomoravských, dialekty východomoravské, lašské, slovenské, jihopolské, západní oblast východoslovanských jazyků (s výslovností typu *on vás ráno . . ., až ju uvidíš, g oknu*), a stranou jsou ponechána okrajová území (mezi nimi i dialekty v Čechách a na západní Moravě, kde se vyslovuje *on vás ráno . . ., aš ji, k oknu*). Uplatní se takový jev přerůstající hranice národních jazyků a patrně velmi starý při srovnávání s lokálním jevem národopisným? Nebo jiná pochybnost: musí jazykové (i nářeční) hranice vůbec souviset s hranicemi etnických celků (chápaných hierarchicky), když se ani národní příslušnost v pozezných oblastech neřídí u příslušníků příbuzných jazyků užíváním toho či onoho jazyka, ale spíše vztahy ekonomickými, politickými (mezi nimi i dřívějšími vztahy náboženskými), kulturními atp.? Tyto pochybnosti nechtějí podněcovat skepsi, zda tyto souvislosti vůbec existují; potřebují však být řešeny.

I při společném výzkumu v terénu nemají národopisec a dialektolog *pesně* též cíl. Zkrátka by se to dalo říci tak, že národopisce zajímají

především ty texty, které dialektologa popravdě zajímat přestávají. Jakmile texty působí esteticky, totiž někde tam, kde začíná lidové umění, začíná mít dialektolog obavy o bezprostřednost materiálu, o jeho nestylizovanost, o jeho lineární výstavbu. Zatímco si dialektolog volí informátora, který jde při vyprávění prostě „k věci“, informátor, jakého potřebuje národopisec obírající se slovesným uměním, obvykle si je dobře vědom toho, jakých výrazových prostředků musí pro estetický účinek vyprávění užít. Zcela jinak dialektolog, a zase zcela jinak národopisec dívají se na věrnost informátora tradičnímu dialektu. V samé podstatě dialektu je totiž relativní *invariabilita*, neproměnlivost jeho struktury (na rozdíl od spisovného jazyka, který v mnoha svých složkách variabilní je, zejména proto, aby umožnil stylistický výběr). Rozpor mezi nedostatkem variability nářeční normy a rozrůzněnými stylistickými potřebami vyprávěče s estetickými záměry řeší se v praxi tak, že takový vyprávěč nebo slovesný tvůrce vůbec opouští posléze normu tradičního dialektu: užívá tvarů interdialektických, spisovných (například srov. podobu se namísto *sa* v dětských říkankách na Uherskobrodsku — jinak se dialekt úzkostlivě zachovává) a dokonce slangových (ponejvíce z pracovního prostředí — srov. např. moderní výrazivo, těžili „profesionální“ lidové vyprávěči z konfliktů konzervativních venkovanů s novodobým technickým prostředím). Je-li takový projev stylizován jako celek, nemá pak smysl vyžadovat pro národopisné sbírky přesný fonetický přepis. Národopisný text, který by byl věrným prepisem konkrétních záznamů z terénů, zůstává stále jen surovým materiálem.

Nářečí není jen strukturním útvarem národního jazyka, ale též jednou z realizací běžně mluveného jazyka, jednou z jeho strukturních náplní. A právě některé obecné rysy běžně mluveného jazyka (především zastřená organizovanost věty a souvětí a tolerance individuálních odchylek od syntaktických vzorců uváděných v mluvnicích), vyplývající ostatně ze stálých promluvových faktorů (převážná dialogičnost a tedy i přítomnost adresáta i mluvčího, zakotvenost v konkrétní situaci, improvizovanost, zvýšená expresivita) a společné všem útvarům běžně mluveného jazyka (nespisovným i spisovnému) projevují se v dialektologických zápisech tak, že mohou oslabit estetické působení na čtenáře, popřípadě mohou mu vážně znesnadňovat porozumění textu. Zcela jiná je situace, je-li jich naopak užito v uměleckém textu záměrně, vědomě (srov. např. Čapkovu „hovorovou češtinu“).

Z dialektologických zkušeností vyplývá to, že by měli odborní vydavatelé výtvorů lidové slovesnosti — přihlížejí-li k jazyku — hledat osobitost, svéráznost textů především v syntaktické a tvaroslovné stránce jazyka a teprve na druhém místě v přesnosti záznamu fonetického, kde se ovšem nadto — a někdy vlastně proti tomu — má uplatnit ještě i zásada výraznosti, přehlednosti a snadné srozumitelnosti přepisu. Má se přihlížet k významové samostatnosti slova — má-li být rychle „odečítáno“ — a nemají se důsledně zachycovat jevy větné fonetiky; sotva by

bylo např. vhodné znovu otiskovat slovní „srostlice“ v Pekárkových pohádkách ze starého Zlínska.

Protiklad ve vztahu umělé umělecké dílo — útvar lidové slovesnosti nejeví se jazykovědci jako bezpodmínečně ostrý. Tak např. pohádky — ať už spisovné, nebo nářeční — jsou do velké míry jazykově schematizovány, jejich jazyková stránka je do velké míry „strnulá“ (což přirozeně není myšleno nějak hanlivě): vypravěč má k dispozici poměrně omezenou slovní zásobu, souřadné schéma větné stavby a některá ustálená obecná (např. známé *Bylo nebylo*) nebo individuální rčení. Vypravěč nesměřuje lineárně k závěru děje, ale věnuje se i prokomponování pohádky. To je stylistický postup společný pro esteticky zaměřené vypravování spisovné i nářeční, postup vedoucí k vypravěčskému úspěchu, zato ve vyprávění bez záměrů uměleckých vyskytuje se jen výjimečně. Z hlediska výběru výrazových prostředků není tedy rozhodující rozdíl mezi prostředky spisovnými a nářečními, nýbrž spíše rozdíl mezi nepřipraveným vypravováním bez uměleckého záměru a mezi vypravováním založeným na vědomé koncepci a uvědomělém formulování myšlenek. Rozdílná hlásková a tvarová podoba prostředků spisovných v jedněch textech a nářečních v jiných textech má význam podružný, protože těchto rozdílů nelze stylisticky využít. — Formální schematizované aspekty jsou někdy — jako ve středověké poetice — samou podstatou stylového útvaru. Co je zapotřebí k tomu, aby se nesmyslné myšlenky staly jakýmsi pseudopříslovími: poněkud odlišná intonace, zvýrazněná dynamika projevu, přítomní (tedy mimočasové, gnómické) tvary slovesné, druhá mluvnická osoba s platností deagentní, archaické vazby, paralelismy slovosledné, výběr slov ze starších vrstev, asonance. Věty jako *S těžkou nůši daleko nedojdeš!*, *Kdo do školy chodí, rád do všeho mluví!*, *Dobrý dlaždič klobouku nenosí!* rázem se stanou „příslovími“, třebaže jejich sdělná hodnota je přinejmenším pochybná. Lze předpokládat, že takto bylo by možno složit ze schematizovaných aspektů i „formální pohádku“. (Tím vším nemá být řečeno, že nářečí nedodává pohádkám jistého ozvlášťujícího půvabu. Dokonce i křížení jazykových prostředků spisovných a nářečních v jednom textu může být úkonné. O. Sirovátka uvádí příklad, kdy pohádkový hrdina slibuje: „*Milá, krásná slečno, já vás vesvobodím . . .*“)

Studium textů s estetickým zaměřením přerůstá obor dialektologie. Spolupráce s badateli v oboru lidové slovesnosti je svrchovaně žádoucí. Stejně prospěšné by bylo, kdybychom sjednotili chápání aspoň základních termínů. Tak už sám pojem „lid“ má někdy vágní význam. Užívání dialektu nelze přece připsat jediné obyvatelské vrstvě, ne jen té, kterou by bylo možno v jazykovědě a v národopisu nazvat „lid“, třebaže popravdě řečeno hlavně tato vrstva (ale nikoli, zdůrazňuji, pouze tato vrstva a ani ta zase nikoli výhradně) teritoriálního dialektu užívá. (V politických vědách má tento termín, jak známo, jiný, přesný význam). Jazykovědci zatím řeší tuto otázku tak, že mluví o „teritoriálních (místních)“ dialektech, které v sobě zahrnují dialekty „lokální (tradiční, úzce místní)“, regionální a „interdialekty (hierarchicky navrstvené)“. Termín

„lidová“ nářečí se opouští. Že užívání dialektu není jen „lidovou“ záležitostí, o tom svědčí např. fakt, že se i intelektuálové městského původu poměrně obtížně zbavují ve spisovném vyjadřování nářečních (přesněji řečeno: teritoriálně podmíněných) návyků, návyků souvisejících s artikulační bází mluvěho. Třebaže si takoví mluvčí nejsou vůbec vědomi vlivu dialektu na své vyjadřování a horlivě jej popírají, nemohou mu zcela uniknout. Vůbec se zdá, že jsme v minulosti poněkud přecenili vliv průmyslového rozvoje (konkrétně: velkých průmyslových závodů) na tradiční dialekt: mnoho tu přece záleží na jazykové kompaktnosti zaměstnaneckého živlu. Pocházejí-li zaměstnanci z okolí o stejném nářečním základě, neodchylují se rázem a snadno od tradičního nářečního vyjadřování (s výjimkou užívání termínů a profesionalismů svého průmyslu).

V poslední době lze pozorovat v dialektologii odklon od statického popisu tradičního (nenarušeného) dialektu, popisu usilujícího zachytit i archaické zbytky. Spíše se snažíme postihnout nářeční vývoj v pohybu, vyvolaném současným rozkladem teritoriálních nářečí. Z těchto pozic se u nás klade důraz na rozbor běžně mluveného jazyka v oblastech znovu osídlených českým obyvatelstvem, na výzkum městské mluvy, na zachycení interdialektů a obecné češtiny apod. (O heuristickém významu pátrání po archaických zbytcích by se ovšem v jazykovědě pochybovat nemělo v době, kdy nám některé jevy mohou nepoznány nenávratně zaniknout.) I z toho lze usuzovat na to, jak racionální je postoj jazykovědců k současnému jazykovému vývoji, a na to, že stranou nechávají své city k zkoumanému dialektu (přestože jich nejsou prosti: vždyť jazyk je konec konců nejen nástrojem sdělování lidského vědomí, ale cenným nástrojem sdělování národní kultury); nostalgický vztah k dialektu byl zde veskrze překonán. Nejsm seznámen s národopisnou literaturou natolik, abych mohl odpovědně posoudit, zda tento zvýšený zájem o nový vývoj je veskrze charakteristický i pro současnou vědu národopisnou.

Prostor pro spolupráci mezi národopisem a jazykovědou je dost veliký. V jeho středu je studium člověka, člověka ve společnosti. A to je cíl, ke kterému se přiblížíme spíše, půjdeme-li k němu zároveň po obou cestách. Jedna druhé se tu přibližuje, tu vzdaluje. V každém případě by však stále mělo být vidět z jedné cesty na druhou.¹⁾

¹⁾ O vztahu mezi dialektologií a národopisem píše A. Kellner v Úvodu do dialektologie, Praha 1954: „Úzce spjata je dialektologie s etnografií. Nemůže počítat s plným úspěchem při své práci ten dialektolog, který není poněkud blíže seznámen s celým životem lidí, jejichž mluvu zkoumá, s jejich prací, s nářadím a náčiním, jehož při ní používají, s jejich zvyky, s prostředím, v němž se pohybují a pracují, se způsobem jejich života. Nedostačující znalost hlavně hmotné kultury na vesnici nese s sebou často velmi vážné věcné nedostatky zejména v materiálu lexikálním, který nejbezprostředněji obráží život člověka. — Ale ani pro etnografií nejsou zkoumání dialektologická bez užitku. Nejednou už bylo zdůrazněno, že jsou nářečí jedním z nejdůležitějších projevů venkovského života, těch projevů, které jsou vlastním předmětem bádání etnografických. Nářečí tedy poskytují etnografií velmi cenný studijní materiál. — Bádání dialektologická a etnografická se tedy vzájemně doplňují a mohou proto nejednou povědět leccos významného o historii nářečí i o jeho nositelích. Jaký užitek přinesla jazykovědě dobrá znalost etnografického materiálu, ukazuje u nás např. dílo Františka Bartoše.“
O poměru jazykovědy k vědám příbuzným viz takto pojmenovaný článek K. Horálka,

- Balhar, J.—Pallas, L.:* Vývoj jazyka v nově osídlené obci (Třemešná u Osoblahy). Slezský sborník 61, 1963, s. 166 n.
- Chloupek, J.:* K otázce interdialektů. In: Adolfu Kellnerovi, Opava 1954, s. 145 n.
- Chloupek, J.:* Tvary třetí osoby mn. č. přít. času ve východomoravských nářečích. NŘ 46, 1963, s. 65 n.
- Chloupek, J.—Krémová, M.:* Jazyk pro denní komunikaci a oficiální dorozumívání. In: Horní Věstonice. Ed. V. Frolec a kolektiv, Brno 1984, s. 421 n.
- Jedlička, A.:* K problematice normy a kodifikace spisovné češtiny (oblastní varianty ve spisovné normě), SaS 24, 1963, s. 9 n.
- Koudela, B.:* Potřeba výzkumu jazykového vývoje v tzv. pohraničí, NŘ, 43, 1960, s. 206 n.
- Krémová, M.:* Běžně mluvený jazyk v Brně. Brno 1981.
- Michálková, V.:* K vlivu spisovné češtiny na lidová nářečí, Vlastivědný věstník moravský 15, 1960, s. 209 n.
- Michálková, V.:* Některé konkurující syntaktické prostředky v nářečí, SPFFBU A 12, 1964, s. 147 n.
- Skulina, J.:* O tradiční mluvě v předměstích Brna. In: Brno v minulosti a dnes IV, Brno 1962, s. 230 n.
- Utěšený, S.:* K jazykovému vývoji v pohraničí českých zemí, SaS 31, 1970, s. 44 n.
- Utěšený, S.:* K zanikání tradičních nářečí na severní Moravě. In: Prace filologiczne 18, č. 2, Varšava 1964 (sb. Doroszewského), s. 301 n.
- Vachek, J.:* K otázce vlivu vnějších činitelů na vývoj jazykového systému. In: Slavica Pragensia IV, Praha 1962, s. 45 n.

Slovo a slovesnost 18, 1957, s. 10n. K. Horálek se těmito vztahy mezi vědními obory soustavně zabývá, srov. např. příspěvek Problémy strukturní jazykovědy a kybernetika, tamtéž, roč. 23, 1962, s. 278n.

Komplexní pohled uplatňuje už dříve R. Večerka v monografii Slovanské počátky české knižní vzdělanosti, Praha 1963. Starším příkladem úsilí o spolupráci při řešení problému je např. sborník Slovanství v českém národním životě, redigovaný, J. Macůrkem, Brno 1947.

Srov. ještě A. Vašek, La colonisation et la langue. SPFFBU A 13 [1964], s. 47 n. nebo V. Frolec — D. Holý, Národopis jako historická věda. Národopisné aktuality 1, 1964, s. 2 n.